

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І
ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Дипломна робота
(магістра)**

з теми: «ОСОБЛИВОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ НАРКОЗАЛЕЖНИХ ОСІБ»

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M19 групи
спеціальності 053 Психологія
(денна форма навчання)
Шеперева Марина Вікторівна

Науковий керівник:
Івашкевич Едуард Зенонович,
доктор психологічних наук,
професор кафедри загальної
та практичної психології

Рецензент:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
кандидат психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» ОСОБИСТОСТІ	8
1.1. Теоретико-методологічні засади Я-концепції особистості та її місце в структурі свідомості особистості.....	8
1.2. Основні теоретико-методологічні підходи до вивчення Я-концепції зарубіжними психологами.....	20
1.3. Особливості формування Я-концепції особистості та її структура... 27	27
Висновки до розділу 1.....	38
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОБЛЕМИ НАРКОЗАЛЕЖНОСТІ	39
2.1. Основні психологічні підходи до вивчення проблеми наркозалежності.....	39
2.2. Психологічні чинники розвитку наркозалежності.....	47
Висновки до розділу 2.....	57
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСІБ ІЗ НАРКОЗАЛЕЖНІСТЮ	58
3.1. Підготовчий етап дослідження особливостей Я-концепції наркозалежних осіб.....	58
3.2. Результати дослідження особливостей Я-концепції осіб із наркозалежністю в експериментальній та контрольній групах.....	61
Висновки до розділу 3.....	68
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72
ДОДАТКИ	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я наркотики посідають перше місце серед «винуватців» передчасної смерті людей. За останні роки кількість людей, що приймають наркотичні речовини, збільшилася в десятки разів. Соціологи стверджують, що наркозалежність, як одна з форм девіантної поведінки, стає об'єктивно-суб'єктивним чинником соціальних проблем. Тому, безумовно, наркозалежність відноситься до тієї зони патології, яка вимагає найбільш пильної уваги дослідників, а всі психологічні дослідження наркозалежних, зокрема присвячені Я-концепції, поза сумнівом, значущі і робота, виконана в загальному руслі – два самостійно актуальних напрями: теорії Я-концепції і проблеми наркотизації населення стають особливо актуальними для теорії психології та для психологічної практики.

Зазвичай вважають, що наркоманія – невиліковне хронічне захворювання. Так, звичайно, не дивлячись на зростаюче число реабілітаційних центрів, і появу різноманітних програм для лікування наркоманів, відсоток лікування залишається досить низьким (10-30%) і це є ще однією об'єктивною причиною для пошуку нових психологічних підходів до вирішення цієї глобальної проблеми.

Сьогодні у 20-х роках 21 століття наркоманія є однією із найгостріших проблем сьогоденного суспільства. У сучасній Україні проблема наркоманії набула катастрофічних розмірів. Дані про кількість осіб, що вживають наркотики, а також перебувають на лікуванні в наркодиспансерах України є дуже неоднозначними та часто суперечать один одному [42].

Актуальність проблеми визначається соціальною небезпекою наркоманії і складністю розуміння механізму її виникнення, які стрімко розповсюджуються, приймаючи нові форми, все більш химерні і менш з'ясовні. Особливої важливості в зв'язку з цим набуває дослідження Я-концепції наркозалежних як структури, відповідальної за саморегуляцію поведінки і діяльності суб'єкта.

В психології феномен Я-концепції традиційно досліджується з позиції гуманістичного підходу до людини. Особливе значення Я-концепція як психічна реальність має в рамках проблеми індивідуально-особистісного в людині через вивчення його уявлень про саме собі. Будучи суб'єктом пізнання себе і відносини до себе, через своє «Я» людина об'єктивує своє самозвеличання – єдність, неповторність і складність свого психічного світу і тим самим впливає на предмет дослідження [67].

У наш час проведено чимало досліджень щодо проблеми зв'язку Я-концепції з іншими психічними явищами, що вивчаються. Було виявлено впливи Я-концепції: на організацію життя людини, на сприйняття і обробку соціальної інформації, на пам'ять, на можливості і самопрогнози. Зафіксовані особливості Я-концепцій людей залежно від специфіки культур Заходу і Сходу. Доведено, що по відсутності в Я-концепції структури, що фіксує національну приналежність людей, можна стверджувати про етнічне благополуччя держави. Виявлено кореляцію Я-концепції з піком професіоналізму. Є дані дослідницької групи Н.Ю. Хусаїнової по особливостях: формування Я-концепції керівників у процесі педагогічної підготовки залежно від їх формули інформаційного метаболізму, вагітних, схильних до невиношування вагітності, безробітних жінок ; батьків, що рефлексують і не рефлексують свої батьківські функції при вихованні в синах мужності, безпритульних дітей, студентів різних національностей, що доводять, що окремі структурні елементи і загалом Я-концепція дійсно є чутливим індикатором міри особистісної розвиненості будь-якої людини [67]. Відомо, що позитивність Я-концепції людини детермінована трьома основними чинниками – переконаністю в імпонуванні іншим людям; відчуттям власної значущості; упевненістю в можливості здійснити конкретну і значущу для нього діяльність. Тому зміст та ієрархія структурних елементів Я-концепції, будучи в основному результатом соціалізації, виховання, навчання і саморозвитку людини, детермінують причини його успіхів і невдач деколи навіть частіше і значніше, чим самі здібності, від

наявності або відсутності яких так само залежить та або інша діяльність. У різноаспектних, багатопланових і множинних дослідженнях феномена Я-концепції, що відносяться в основному до нормального розвитку, до цих пір не розкрито загальні закономірності і не сформульовано універсальні закони зародження, функціонування, формування і розвитку Я-концепції. У ще більше це відноситься до досліджень феномена Я-концепції у випадках патології. Проте пізнання явищ, процесів і станів не стільки в нормі, скільки в їх екстремальних значеннях уможливорює виявити закономірності розвитку. Тому найбільш актуальними дослідженнями феномена Я-концепції у цей час стають роботи, які проводяться в контексті як норми, так і патології [67].

Враховуючи складність і різнобічність проблеми, представляється важливим застосування порівняльного аналізу, що допомагає розкрити сутнісні характеристики складних психологічних феноменів. Необхідність виявлення базових елементів Я-концепції, що визначають особу наркозалежних, визначено вибір теми і предмету справжнього дослідження, постановку його цілей і завдань.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей Я-концепції у наркозалежних осіб.

Об'єкт дослідження – особливості Я-концепції особистості.

Предмет дослідження – особливості Я-концепція наркозалежних.

Гіпотеза: у наркозалежних Я-концепція особистості являє собою стійкий комплекс характеристик, які відрізняють їх від осіб не залежних від психоактивних засобів.

Відповідно до визначеної мети нами було сформульовано такі **завдання:**

- здійснити теоретичний аналіз проблеми Я-концепції в сучасних психологічних дослідженнях;
- виявити особливості Я-концепції наркозалежних;
- визначити вплив особливостей Я-концепції на функціонування особистості;

– здійснити порівняльний аналіз Я-концепції наркозалежних та особистостей не залежних від наркотичних засобів.

Теоретико-методологічну теоретичну основу дослідження склали погляди на Я-концепцію в контексті концептуальних підходів: її зародження (У. Джемс, Ч. Кулі, Д. Мід, К. Роджерс, Е. Еріксон та ін.), її розвитку (Д. Банистер, Д. Батлер, Р. Бернс, Р. Бошиер, Д. Броумлі, Д. Діксон, А. Комбс, У. Лівслі, Д. Олпорт, Д. Соупер, Д. Флейвелл, Д. Хей, К. Хорні, Е. Ширер, Д. Егню та ін.), її вимірювання (Р. Бернс, М. Кун, Т. Мак-Партленд, Д. Паркер та ін.).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань у роботі було використано методи теоретичного та емпіричного дослідження:

- *теоретичні*: теоретичний та порівняльний аналіз наукових підходів до вивчення Я-концепції особистості ;
- *емпіричні*: опитування, анкетування.

Наукова новизна роботи полягає в уточненні характерних особливостей Я-концепції наркозалежного шляхом порівняння з Я-концепцією осіб, не залежних від наркотичних засобів.

Практична значущість. Результати дослідження можуть бути використаними в соціальній роботі з профілактики хімічної залежності, а також у психологічній реабілітації наркоманів.

База дослідження. Дослідження проводилось анонімно впродовж листопада 2019 року – лютого 2020 року у Київській області. Вибірка складалась із 20 наркозалежних осіб, середній вік яких 24,5 років (від 17 до 34 років), з них 40% – мають вищу освіту, 25% – середню спеціальну, 20% – незакінчену вищу і 15% досліджуваних – мають середню або незакінчену середню освіту. Контрольна група складалась із 20 осіб, які не мали залежності від психоактивних речовин (співробітники наркологічної клініки, студенти), середній вік 26,4 року, 55% – мають вищу освіту, 45% – середню спеціальну. І в експериментальній, і в контрольній групах по два

представники жіночої статі, все решта досліджуваних чоловічої статі. Усі учасники попередньо дали згоду на проведення дослідження анонімно.

Апробація та впровадження результатів. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДРС у 2019-2020 навчальному році зі спеціальності 053 «Психологія» (Кам'янець-Подільський, жовтень 2020 р.), на V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи на пошану професора А.І. Шинкарюка та 101-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський, 24 жовтня 2019 р.), на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців», (Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2020 р.), на V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 14 лютого 2020 р.), на XII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2020 р.) та знайшли відображення у публікації автора.

Публікації. Шеперева М.В. Особливості Я-концепції наркозалежних осіб. *Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи на пошану професора А.І. Шинкарюка та 102-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 27 жовтня 2020 р.* : Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А.Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2020. С.66–69.

Структура та обсяг випускової роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел, який налічує 77 найменувань.

ВИСНОВКИ

За результатами теоретико-методологічного та експериментального дослідження зроблено такі висновки.

1. Я-концепція – важливий структурний елемент психологічної зовнішності особистості, що базується на спілкуванні і діяльності. Я-концепція – є особистісне утворення, яке модулює та інтерпретує відповідно до свого змісту сигнали зовнішнього світу, а, отже, чинить визначальний вплив на поведінку людини. Я-концепція виконує три основні функції: забезпечує внутрішню узгодженість, визначає характер індивідуальної інтерпретації досвіду, визначає дії індивіда в конкретній ситуації і те, як він сам оцінює свої дії.

2. Дослідженням Я-концепції займалися представники всіх психологічних шкіл, але найбільше значення їй надається в гуманістичній психології та психотерапії.

3. Формування Я-концепції відбувається в дитинстві до підліткового віку включно, на кожній стадії життя необхідно виконання низки умов для формування позитивної Я-концепції.

4. Наркозалежність – соціальна проблема, в разі її виникнення розвивається залежність від психоактивних речовин, вона стає однією із причин передчасної смерті людини.

5. Якщо наркозалежність розглядати не лише як проблему фізіологічну, але також як проблему особистості, що вдається до наркотиків у конкретній соціальній ситуації, то в такому випадку профілактична, лікувальна і реабілітаційна робота набувають нового змісту, таке розуміння проблеми хоча і ускладнює її рішення, проте підвищує показники лікувально-реабілітаційної роботи.

6. Діяльність самосвідомості наркозалежного спрямована на ігнорування нав'язаного у вчинку реального вибору, не допускає негативну інформацію про себе і прагне підтримувати позитивне самоствлення. Це може виявитися в запереченні того, що можливість вибору існувала, в

представленні вчинку дією, продиктованим неконтрольованим внутрішнім станом (втомою, емоційним розладом, сп'янінням та ін.). Конфліктний сенс «Я» у такому разі стимулює не поглиблення реалістичних уявлень про себе, а, навпаки, захист існуючого змісту самосвідомості, захист «Я» від нової інформації про себе.

7. Наркозалежні більш схильні до неадекватної самооцінки (частіше неадекватно завищеної, рідше неадекватно заниженої), тоді як у незалежних від психоактивних речовин виявлена адекватна і адекватна з тенденцією до завищеної.

8. Виявлено відмінності в структурі когнітивного компоненту Я-концепції: наркозалежні перебільшують свої заслуги, зменшують недоліки, частіше зустрічається вислів «Я людина». На першому місці у наркозалежних за кількістю описів знаходяться риси вдачі, потім професія і ставлення до неї, далі спортивний статус і відношення до нього. Тільки в експериментальній групі зустрічалися такі самоописи як «злодій», «наркоман», «алкоголік», «негідник». Практично не зустрічалися самоописи «батько», «чоловік» навіть у тих наркозалежних, які мають дружину і дитину.

9. Основною тенденцією в групі наркозалежних є суперечність, неузгодженість показників самоствавлення (методика МДС).

10. У структурі поведінкового компоненту Я-концепції виявлено такі особливості: у наркозалежних в два рази більше досліджуваних із екстернальним локусом контролю, з інтернальним – більше у незалежних від психоактивних речовин. У наркозалежних прослідковується понижена інтернальність в області невдач, інтернальність в області досягнень є найбільш вираженою.

11. В експериментальній групі виявлено схильність до самозвинувачення, менше виражені показники за шкалами «Аутосимпатії» та «Самоприйняття», порівняно з контрольною групою (методика ОСВ).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агапов В.С. Становление Я-концепции личности: теория и практика: монография. Москва : МПСИ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1999. 224 с.
2. Анастаси А. Психологическое тестирование. 7-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 688 с.
3. Андреева Г.М. Психология социального познания: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Аспект Пресс, 2000. 288 с.
4. Андриенко Е.В. Социальная психология: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений, обуч-ся по спец.: «Социальная педагогика», «Педагогика и психология» и др. Под ред. В.А. Сластенина. Москва : Академия, 2003. 263 с.
5. Анохина И.П. Биологические механизмы зависимости от психоактивных веществ (патогенез). Под. ред. И.Н. Иванца. Москва : Нолидж, 2000. С. 17.
6. Анцыферова Л.И. Психология повседневности: жизненный мир личности и техники ее бытия. *Психологический журнал*. 1993. Т. 14, № 2. С. 32–37.
7. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. 3-е изд., исправл. и доп. Москва : Академия, 2007. 528 с.
8. Баклушинский С.А. Развитие представлений о понятии социальная идентичность. *Этнос. Идентичность. Образование*. М., 1998. С. 56–62.
9. Барышникова И.В. Интегративный подход к исследованиям Я-концепции личности в отечественной психологии: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Москва, 1999. 26 с.
10. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности: Учебное пособие для вузов. Москва : Аспект Пресс, 2001. 543 с.

11. Белинская Е.П. Временные аспекты Я -концепции и идентичности. *Мир психологии*. 1999. №3. С. 34–38.
12. Белогуров С.Б. Популярно о наркотиках и наркоманиях. Книга для всех. Санкт-Петербург : Невский Диалект; Москва : Издательство БИНОМ, 1999. 128 с.
13. Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание. Москва : Педагогика, 2003. 368 с.
14. Бех І.Д. Категорія «ставлення» в контексті розвитку образу «Я» особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 3. С. 9–21.
15. Богомолова Н.Н., Стефаненко Т.Г. Контент-анализ: Спецпрактикум по социальной психологии. Москва : МГУ, 1992. 63 с.
16. Боришевський М.И. «Психологічні механізми розвитку особистості». *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3 С. 26–33
17. Буркин М.М. Наркомания и токсикомания. Введение в наркологию: Пособие для учителя. Петрозаводск : Карелия, 2005. С. 58–63.
18. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 528 с.
19. Ванкон И.Г. Социально-психологические аспекты реабилитации в группах с зависимостью от наркотических веществ: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Ярославль, 2002. 21 с.
20. Варій М.Й. Загальна психологія: Навч. посібник для студ. психол. і педагог. спеціальностей. Львів : Край, 2005. 400 с.
21. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної психології: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Дрогобич: Коло, 2003. 528 с.
22. Выготский Л.С. Лекции по психологии. Санкт-Петербург : Союз, 2006. 142 с.
23. Гарифуллин Р.Р. Психокоррекция смысловых структур наркозависимой личности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 Казань, 2000. 19 с.

24. Горанская С.В. Табакокурение. Введение в наркологию. Петрозаводск, 1999. С. 117–156.
25. Гурски С. Внимание наркомания! Пер. с польск. Л.В. Васильева; Под ред. Э.А. Бабаяна. Москва : Медицина, 1988. 140 с.
26. Данилин А.Г. LSD. Галлюциногены, психоделия и феномен зависимости. Москва : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. 521 с.
27. Деркач А.А., Старовойтенко Е.Б. Реализация концепции Я в системе жизненных отношений личности. Москва : Просвещение, 1993. 158 с.
28. Джемс У. Психология. Под ред. Л.А. Петровской. Москва : Академический проект, 2011. 320 с.
29. Дунаевский В.В., Стяжкин В.Д. О наркомании и токсикомании. Ленинград : Медицина, 1990. 206 с.
30. Иващенко А.В. О дефинициях «Я», «Я-концепция». Методологические и теоретические аспекты формирования и развития личности. Москва : Институт молодежи, 2002. С. 48–52.
31. Исмуков Н.Н. Без наркотиков: Программа предупреждения и преодоления наркотической и алкогольной зависимости. Москва : Изд-во торг. дома «Гранд»: ФАИР-Пресс, 2001. 374 с.
32. Карпов А.М. Образовательно-воспитательные основы профилактики и психотерапии наркоманий. Казань : Медицина, 2000. 36 с.
33. Кесельман Л.Е., Мацкевич М.Г. Социальное пространство наркотизма. Санкт-Петербург : Медицинская пресса, 2001. 272 с.
34. Козлов А.А., Рохлина М.А. Зависимость формирования наркотической личности от предрасполагающих факторов. *Журнал неврологии и психиатрии им. Корсакова*. 2001. Т. 101, № 5. С. 16–20.
35. Колесов Д.В. Эволюция психики и природа наркотизма. 3-е изд., испр. Москва : МОДЭК, 2006. 400 с.

36. Колеченко А.К. Комплексная профилактика наркозависимых в системе образования. *Служба практической психологии в системе образования*. 2000. Вып. 5. С. 3–10.
37. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. Москва : Политиздат, 1984. 335 с.
38. Кон И.С. Категория Я в психологии. *Психологический журнал*. 1981. Т. 3. С. 25–26.
39. Короленко Ц.П., Дмитриева Н.В. Социодинамическая психиатрия. Москва : Академический проект, 2004. 460 с.
40. Короленко Ц.П., Донских Т.А. Семь путей к катастрофе: деструктивное поведение в современном мире. Новосибирск : Наука, 1990. 224 с.
41. Корчевина О.В. Проблема становления, розвитку, формування та змін «Я-концепції» особистості. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. Київ : Університет «Україна», 2004. 448 с. – Режим доступу: <http://library.rehab.org.ua/ukrainian/specpsiho/korchevina/>
42. Кочарян О.С., Антонович М.О. Теоретичні аспекти вивчення психологічних особливостей наркозалежності. *Психіатрія, неврологія та медична психологія*. Том 3, №1 (5) 2016. С. 62–67.
43. Курек Н.С. Нарушения психической активности и злоупотребление психоактивными веществами в подростковом возрасте. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 225 с.
44. Леонтьев Д.А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности. *Вестник МГУ*. 1996. №4. С. 41–42.
45. Личко А.Е., Битенский В.С. Подростковая наркология: руководство для врачей. Ленинград : Медицина, 1991. 304 с.
46. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения: Учебное пособие для ВУЗов. Москва : Речь, 2008. 445 с.

47. Муздыбаев К. Стратегии совладания с жизненными трудностями. Теоретический анализ. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1998. Т. 1, № 2. 1998. С. 17–18.
48. Назарчук Е.Я. Тест двадцати ответов: какую идентичность мы измеряем? Социальная идентификация личности: в 2 кн. Кн. 2. Москва : Просвещение, 1994. С. 56–63.
49. Наркомания: методические рекомендации по преодолению наркозависимости. Под ред. А.Н. Гаранского. Москва : Лаборатория Базовых Знаний, 2000. 217 с.
50. Общая психодиагностика / Под ред. А.А. Бодалева и В.В. Столина. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 304 с.
51. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности: Книга для учителя. Москва : Просвещение, 1991. 287 с.
52. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни. Тренинг в воспитании партнерства и самопомощи. Москва : Просвещения, 2001. 336 с.
53. Предупреждение подростковой и юношеской наркомании. Под ред. С.В. Березина. Москва : Изд-во Института Психотерапии, 2000. 256 с.
54. Психология самосознания: Хрестоматия. Ред. Д.Я. Райгородский. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2003. 672 с.
55. Пятницкая И.Н. Наркомания: Руководство для врачей. Москва : Медицина, 1994. 544 с.
56. Рахимова А.Ф. Особенности Я-концепции наркозависимых. *Семья: Взрослые и дети в изменяющемся мире*: Материалы Респ. научно-практ. конф. Чебоксары : Изд-во Чуваш, ун-та, 2002. С. 139–142.
57. Рахимова А.Ф. Особенности структуры Я-концепции наркозависимых, прошедших реабилитацию: Автореф. канд. психол. наук: 19.00.01. Казань, 2003. 23 с.
58. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности. Пер. с нем. Г.И. Лойдиной. Москва : Мир, 1994. 320 с.

59. Соколова Е.Т., Николаева В.В. Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических заболеваниях. Москва : Академия, 1991. 360 с.
60. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. Москва : МГУ, 1989. 215 с.
61. Соломзес Дж.А., Чебурсон В., Соколовский Г. Наркотики и общество. Москва : Иллойн, 1998. 192 с.
62. Социальная идентификация личности. Под ред. В.А. Ядова. Москва : Просвещение, 2002. 696 с.
63. Столин В.В. Самосознание личности: Монография. Москва : Изд-во МГУ, 1984. 286 с.
64. Турина Т.П. Смысловые образования личности с отклоняющимся поведением: (на материале исследования подростков): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.11. Москва : АН СССР, Ин-т психологии, 1990. 18 с.
65. Фрейдмен Д., Фрейгер Р. Личность и личностный рост. Москва : Смысл, 1992. 187 с.
66. Хусаинова Н.Ю. Нарушение механизмов формирования позитивной Я-концепции как один из факторов, определяющих наркозависимость. Казань: изд-во КГУ, 2002. 32 с.
67. Хусаинова Н.Ю. Особенности исследования феномена Я-концепции в отечественной психологии. Психология в Казанском университете. Казань, 2004. С. 173–194.
68. Хусаинова Н.Ю. Развитие Я-концепции личности посредством интеграции анимы / анимуса. Философия, психология, искусство. Казань : Юлакс, 2003. С. 43–46.
69. Хусаинова Н.Ю., Рахимова А.Ф. Я-концепция наркозависимого. Казань : изд-во КГУ, 2006. 186 с.
70. Хусаинова Н.Ю. Феномен «Я-концепция» в Российской и зарубежной психологии. I Международный симпозиум: сборник статей

ученых Казанского университета (на русском и французском языках). Казань, изд-во КГУ, 2005. С. 216–222.

71. Хусаинова Н.Ю. Формирование позитивной Я-концепции руководителя в процессе педагогической подготовки. Казань : изд-во КГУ, 2006. 257 с.

72. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: Монография. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 608 с.

73. Хьюстон М., Штребе В. Введение в социальную психологию. Европейский подход: Учебник для студентов вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 622 с.

74. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. 2-е изд., испр. и дополн. Москва : Академия, 2001. 156 с.

75. Шефер Б., Шредер Б. Социальная идентичность и групповое сознание. Психологический журнал. 1998. № 1. С. 34–37.

76. Янчук В.А. Введение в современную социальную психологию. Минск : Асар, 2005. 768 с.

77. Schroeder D., Laflin M., Weis D. Is there a relationship between self-esteem and drug use? Methodological and statistical limitations of the research. Journal of Drug, 1993, vol. 23, pp. 645–664.